

■ EMÓDI Tamás¹

Frigyes SCHULEK și restaurarea bazilicii romanice din Acâș²

■ **Rezumat:** Restaurarea de către Frigyes SCHULEK (1841-1919) a Bisericii Reformate din Acâș (jud. Satu Mare) dintre anii 1896 și 1901, lucrare executată cu ajutorul meșterului Vilmos BLACHO, a fost una dintre marile intervenții ale domeniului protecției monumentelor istorice din perioada dinaintea de Primul Război Mondial. Articolul parcurge, pe baza documentelor de arhivă, etapele acestei restaurări, face o evaluare a intervenției în cadrul activității arhitectului și în contextul practicii de restaurare din acea epocă, respectiv prezintă rezolvarea, în cadrul intervențiilor recente, a unor aspecte moștenite ca urmare a restaurării conduse de SCHULEK.

■ **Cuvinte cheie:** Acâș, Ákos, biserică reformată, Frigyes SCHULEK, Friedrich SCHMIDT, Vilmos BLACHO, restaurare, conservare, autenticitate, stil istorizant, purism

■ Restaurarea de către Frigyes SCHULEK (1841-1919) a Bisericii Reformate din Acâș (jud. Satu Mare) constituie una din cele mai importante file ale istoriei activităților de conservare a monumentelor de arhitectură din zona estică a Bazinului Carpatic de dinaintea de Primul Război Mondial. SCHULEK, absolvent al Institutului Politehnic din Buda și al Academiei de Artă din Viena, unul din fondatorii Asociației Wiener Bauhütte și discipol al lui Friedrich SCHMIDT, a devenit în 1872 arhitect titular al proaspăt înființatei Comisii Provizorii a Monumentelor Istorice, prima instituție de stat ungară destinată protejării monumentelor istorice, unde a activat până la sfârșitul vieții (FARBAKYNE DEKLAVA 2017, 12-13).

În această calitate, lucrările de execuție supravegheate sau conduse anterior de István MÖLLER (1860-1934) – printre care și Acâșul, unde au fost realizate releeve ale bisericii afectate de cutremurul din 1880 – au fost preluate la sfârșitul anului 1895 de Frigyes SCHULEK (MÉM MDK³, Irattár: MOB-iratok, 1895/204; 1896/48, 114, 125). Procesul proiectării, modul de operare și etapele de execuție ale restaurării dintre anii 1896 și 1901 pot fi reconstituite în detaliu pe baza documentațiilor păstrate în arhiva fostei Comisii Naționale a Monumentelor Istorice (CNMI) din Budapesta.

SCHULEK face o vizită la fața locului între 27-30 iulie 1896, în urma căreia la 12 august prezintă CNMI-ului un raport (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/32; Irattár: MOB-iratok, 1896/125) însoțit de releeve și fotografii (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 513-552; Fotótár, poz. inv. 11247, 11250,

1 Arhitect, Restitutor SRL, Oradea, România

2 O variantă mai amplă a articolului a apărut în volumul KOLLÁR 2011, 66-84.

3 Fostul Institut pentru Patrimoniul Cultural – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), devenit între 2012 și 2017: Centrul Național pentru Administrarea Patrimoniului Cultural Gyula Forster – Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, iar după 2017: Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centru de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK).

Frigyes SCHULEK and the Restoration of the Romanesque Basilica in Acâș

■ **Abstract:** The restoration, by Frigyes SCHULEK (1841-1919), of the Calvinist Church in Acâș (Satu Mare Co.) between 1896 and 1901, implemented with the assistance of foreman Vilmos BLACHO, was one of the most significant interventions in the field of historic building conservation before World War I. The article reviews, based on the archival evidence, the stages of the restoration, it assesses the intervention in the context of the architect's oeuvre and within the period's conservation practice, and it presents the solving, during the most recent interventions, of certain issues that had arisen as a consequence of the restoration led by SCHULEK.

■ **Keywords:** Acâș, Ákos, Calvinist church, Frigyes SCHULEK, Friedrich SCHMIDT, Vilmos BLACHO, restoration, conservation, authenticity, Historicist style, purity of style

■ The restoration, by Frigyes SCHULEK (1841-1919), of the Calvinist Church in Acâș (Satu Mare Co.) is considered one of the most important pages in the history of the historic building conservation practice in the eastern area of the Carpathian Basin before World War I. SCHULEK, a graduate of the Polytechnic Institute in Buda and of the Academy of Fine Arts in Vienna, one of the founders of the Wiener Bauhütte and disciple of Friedrich SCHMIDT, became in 1872 an architect of the newly established Provisional Committee for Historic Monuments, the first Hungarian state institution dedicated to the protection of historic buildings, where he was active until the end of his life (FARBAKYNE DEKLAVA 2017, 12-13).

In this capacity, the implementation works previously supervised or led by István MÖLLER (1860-1934) – including Acâș, where surveys of the church affected by the 1880 earthquake were conducted – were taken over at the end of 1895 by Frigyes SCHULEK (MÉM MDK³, Irattár:

1 Architect, Restitutor Ltd., Oradea, Romania.

2 A more detailed version of the article was published in KOLLÁR 2011, 66-84.

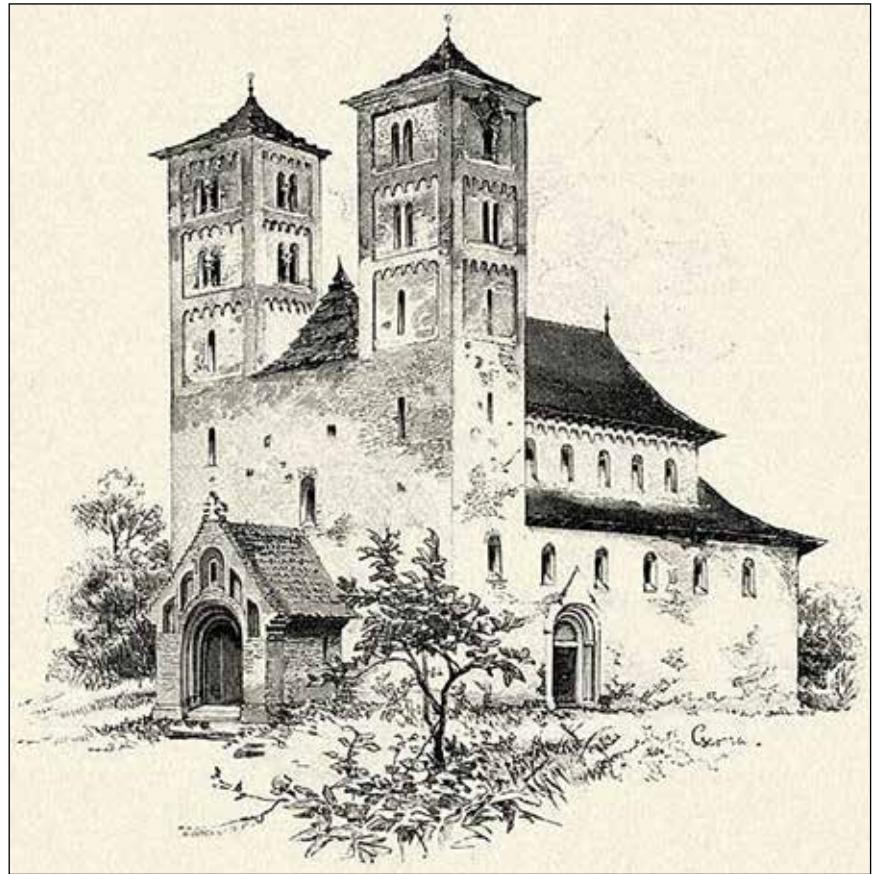
3 Former National Office for Cultural Heritage – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), which, between 2012 and 2017, became the

MOB-iratok, 1895/204; 1896/48, 114, 125). The design process, operational methods, and implementation stages of the restoration between 1896 and 1901 can be reconstructed in detail based on the documentation kept in the archives of the former National Committee for Historic Monuments in Budapest.

SCHULEK visited the site between July 27-30, 1896, after which on August 12 he presented to the National Committee a report (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/32; Irattár: MOB-iratok, 1896/125) accompanied by surveys and photographs (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 513-552; Fotótár, poz. inv. 11247, 11250, 11253, 65710), proposing to send foreman Vilmos BLACHO to Acâș as responsible for the implementation works. BLACHO arrived in Acâș on September 2, 1896, carrying SCHULEK's designs (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11759, 11760, 11763, 11779) and dispositions, completed on September 7 with a set of four drawings (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11784, 11785, 11805, K 511, 11758, 11763, 11805) and an action plan in stages (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/17). The objectives and sequence of the proposed interventions can be outlined based on the Construction Site Diary, the correspondence between BLACHO and SCHULEK, and the Report submitted by the latter on May 6, 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/33⁴, 700/27⁵, Blacho-Schulek correspondence).

In September 1896, the wooden structures inside the towers⁶ and the two baroque tower roofs were dismantled; foundation works were started at the western portico and the western gallery's arches, as well as repair works on the northern tower's facing. During October, the old western portal was replaced with a new one, the masonry of the southern and northern towers was partially repaired, the fifth floor of the latter was demolished, and the reconstruction works of the gallery arches and its upper floor vault were continued.

The 16 colonettes for the tower windows and the stone blocks needed to carve the mouldings⁷ arrived on October 18, through the care of master craftsman BAUMANN, and from this moment on, two or three stonemasons worked continuously on both carving and assembly. Metal tie-rods were embedded in the thickness of the masonry on four levels of the towers. The vault above the gallery's ground floor

■ Fig. 1. Desen al lui Károly CSERNA din 1901 (JÓKAI 1901)

■ Figure 1. Drawing by Károly CSERNA in 1901 (JÓKAI 1901)

11253, 65710), propunând trimiterea la Acâș ca responsabil cu execuția a meșterului Vilmos BLACHO. Acesta a sosit la Acâș pe 2 septembrie 1896, având asupra lui planșele (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11759, 11760, 11763, 11779) și dispozițiile lui SCHULEK, completate pe 7 septembrie cu un set de patru desene (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11784, 11785, 11805, K 511, 11758, 11763, 11805) și un plan de acțiune etapizat (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/17). Obiectivele și succesiunea intervențiilor propuse pot fi conturate pe baza Jurnalului construcției, a corespondenței dintre BLACHO și SCHULEK, respectiv a Raportului înaintat de cel din urmă la 6 mai 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/33⁴, 700/27⁵, corespondența Blacho-Schulek).

În septembrie 1896 au fost demontate structurile de lemn din interiorul turnurilor⁶ și cele două coifuri baroce, au fost începute lucrările de fundare a porticului vestic și a arcadelor tribunei, precum și reparațiile paramentului turnului nordic. În cursul lunii octombrie a fost înlocuit vechiul portal vestic cu unul nou, s-a reparat o parte din zidăria turnului sudic și cel nordic, demolându-se etajul cinci al celui din urmă, și au continuat lucrările de reconstrucție a arcadelor tribunei și a bolții de la etaj.

Pe data de 18 octombrie au sosit prin grija meșterului BAUMANN cei 16 stâlpișori și blocurile din piatră necesare pentru confecționarea cornișelor,⁷ și începând din acest moment doi sau trei meșteri pietrari au lucrat permanent atât la prelucrarea, cât și la montarea lor. În grosimea zidărilor au fost

Gyula Forster National Centre for Cultural Heritage Management – Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, and after 2017 the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK).

4 Construction Site Diary, 1896.

5 Report of May 7, 1897.

6 The wooden structures filled out the towers completely, from the ground floor to the roofs (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1896/125).

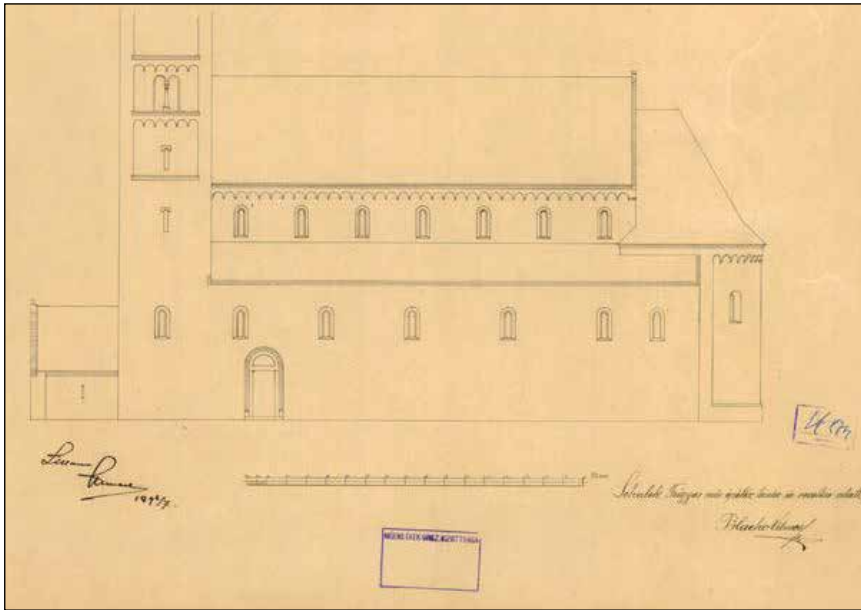
7 Although we do not have exact clues and the surveys do not indicate them, the archival photographs suggest the existence of stone mouldings at the lower parts of the tower walls' recessed areas.

4 Jurnalul construcției, 1896.

5 Raportul din 7 mai 1897.

6 Structurile de lemn cuprindeau interiorul turnurilor de la parter până la coifuri (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1896/125).

7 Deși nu avem indicii exacte și nici releveele nu le semnalează, totuși fotografiile de arhivă ne sugerează existența unor cornișe din piatră la părțile inferioare ale câmpurilor perietale retrase ale turnurilor.

■ **Fig. 2.** Fațada sudică, propunere din 1897 – desenul lui Vilmos BLACHO (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)
■ **Figure 2.** Southern elevation, proposal from 1897 – drawing by Vilmos BLACHO (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

încadrați tiranți metalici pe patru paliere ale turnurilor. Bolta de la partea tribunei și frontonul vestic au fost demolate (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/22⁸). În ultimele zile ale lunii au început lucrările de reconstrucție a etajului superior și a porticului, precum și cele de cămășuire a zonelor inferioare ale paramentului colateralei nordice. În noiembrie au fost definitivate turnul nordic și cornișa acestuia, învelitoarea porticului, consolidările, completările și reconstrucțiile zidărilor, arcașelor și stâlpului turnului sudic. Ambele turnuri au fost acoperite provizoriu cu șarpante joase în patru ape.

Cu siguranță, printre motivațiile care au stat la baza intervențiilor de cămășuire și consolidare proiectate de SCHULEK se afla starea proastă de conservare a asizelor inferioare din cărămidă. Registrul Parohiei menționează faptul că la cutremurul din 15 septembrie 1834 s-au produs cinci fisuri în zidăria bisericii, acestea fiind împănate și astupate superficial înainte de intervențiile din 1896. Nu știm ce anume a impus reconstrucția arcașelor dublou și a bolții de la parterul tribunei, este posibil ca bolta boemă introdusă în perioada modernă, dar și arcadele să fi suferit tot la cutremurul menționat. Mai știm că datorită stării învelitorii de șindrilă și a infiltrațiilor de apă pluvială în zona dintre cele două turnuri, bolta etajului tribunei a fost afectată serios (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19). Se mai menționează și o fisură existentă în colțul interior sud-vestic al turnului sudic, respectiv o crăpătură în zona de mijloc a fațadei vestice, sub fronton (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/27).

La finele anului 1896, SCHULEK a întocmit un raport preliminar, iar varianta finală a fost redactată și predată la 6 mai 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29), fiind însoțită de 11 planșe desenate, alte șase desene cu propuneri pentru lucrările din 1897 și un deviz (MÉM MDK, Tervtár⁹).

În anii următori lucrările au stagnat. Se pare că impasul nu s-a datorat exclusiv lipsei asigurării fondurilor financiare, ci și celorlalte obligații ale lui SCHULEK la diferitele șantiere de restaurare ale Monarhiei Austro-Ungare. Arhitectul, implicat în lucrările de la castelul din Hunedoara, la bisericile din

and the western gable were demolished (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/22⁸). In the last days of the month, the reconstruction works of the gallery's upper floor and of the portico, as well as the refacing of the northern aisle's lower areas began. In November, the northern tower and its cornice, the portico roofing, as well as the consolidation, completion, and reconstruction of the masonry, arches, and pillar of the southern tower were completed. Both towers were temporarily covered with low pyramid roof structures.

Certainly, among the motivations behind the refacing and consolidation interventions planned by SCHULEK was the poor condition of the lower brick courses. The Parish Register mentions that during the earthquake of September 15, 1834, five cracks appeared in the church masonry, which were filled and covered superficially prior to the interventions of 1896. We do not know what issue required the reconstruction of the transverse arches and the vault above the gallery's ground floor, it is possible that the domical vault that was built in the modern period, but also the arches were damaged during the above-mentioned earthquake. We also know, that due to the condition of the shingle roofing and to the rainwater infiltrations in the area between the two towers, the vault of the gallery's upper floor was seriously affected (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19). A crack in the south-western inner corner of the southern tower is also mentioned, respectively one in the middle of the western elevation, below the gable (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/27).

At the end of 1896 SCHULEK drew up a preliminary report, the final version being drafted and submitted on May 6, 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29), accompanied by 11 drawn designs, other six drawings with proposals for the works of 1897, and a price quote (MÉM MDK, Tervtár⁹).

In the following years, the works stagnated. It seems that the standstill was not caused only by the lack of financial funds, but also by SCHULEK's other obligations on the various restoration sites of Austria-Hungary. The architect, involved in the works at Hunedoara Castle, the churches in Ják, Bratislava (the church of the Poor Clares and Franciscans, as well as the dome), Prešov, and Pécs, and last but not least, the Fisherman's Bastion in Buda Castle, could not meet all the demands and so, even if in 1901 the funds needed to finish the work were eventually allocated, the technical design and financial project were still late.

We find out about the works from the autumn of 1901 from the archival material that includes numerous dated design drawings, from which we can derive the se-

8 Scrisoarea lui BLACHO din 25 octombrie către SCHULEK.

9 Variante mai vechi: K 509 (K 873), K 510 (K 874), K 512, K 871, K 881, K 889 (K 890), K 901, K 906, K 908. Variante finale: K 868, K 870 (11756–11757), K 873, K 874, K 890. Respectiv inv. 11766, K 508 (= K 889), K 511, K 881, K 901.

8 BLACHO's letter to SCHULEK, dated October 25.

9 Older variants: K 509 (K 873), K 510 (K 874), K 512, K 871, K 881, K 889 (K 890), K 901, K 906, K 908. Final variants: K 868, K 870 (11756–11757), K 873, K 874, K 890. Respectively inv. 11766, K 508 (= K 889), K 511, K 881, K 901.

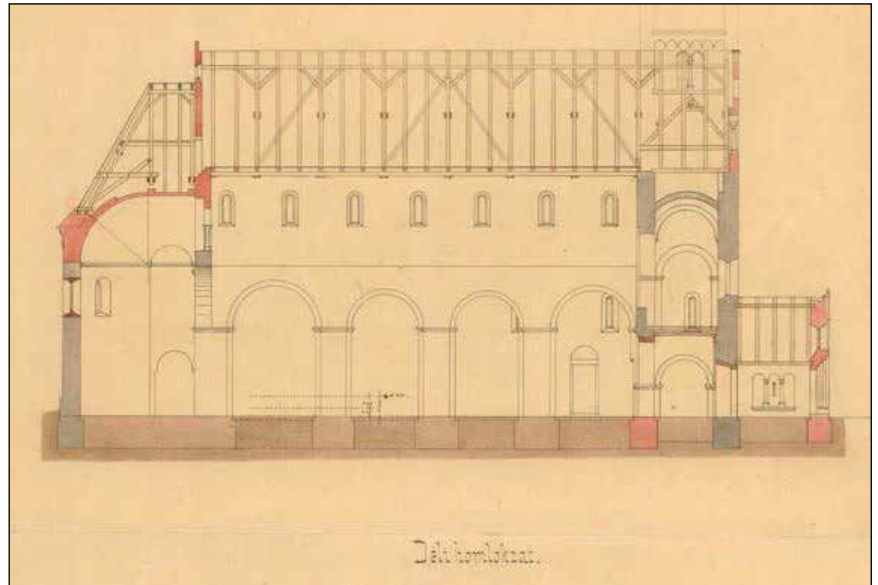
quence of interventions. Thus, the most important works were the following: lowering the floor level and landscaping, re-weaving and completing the masonry at the lower courses of the apse and side aisles, building the staircase to the gallery and the vaults over its ground floor, repairing the southern tower walls and rebuilding its upper floor, as well as the western gable and the apse vault, constructing a new roof structure and slabs above the nave and aisles, as well as the two tower roofs, installing the joineries and stone elements, rendering the interior walls, building interior wooden stairs in the towers, laying the new floor, installing the decorative glazing, sheet metal and wrought iron elements, as well as laying the roofing.

Between July 17 and the beginning of August 1901, drawings were made of the western gable, the window designed here, the roof structure of the nave's western segment, the tower roof finials, the spouts, and parts of the apse base (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11765, 11776, 11777, 11781, 11801).¹⁰ The ink drawings representing the elements of the apse that had to be rebuilt, the tie-rods to be embedded, and the cross-sections of the naves (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11790, 11791, 11798, K 506), as well as a coloured longitudinal section and a ground plan (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 505, K 507) certainly come from the same period.

The last works – implemented in November 1901 – were those of the gallery staircase (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11778)¹¹ and the access door fittings (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11770, 11767, 11768, 11769). On November 26, János SCHULEK¹² reported on the possibility of handing over the church for use in December, leaving only minor vertical systematisation works for the following year (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1901/481).

“We must protect the brickwork's appearance so as not to alter the archaic image of the building” (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19) – wrote SCHULEK in one of the dispositions, however, this is the position of the historicising architect, rather than that of the restorer. The decisive influences for the option of exposed brickwork to the detriment of plastered elevations came from the Wiener Bauhütte school, which produced and perpetuated a specific appetite for exposed brick architecture within the Historicist style, respectively from the works of his mentor, Friedrich SCHMIDT.¹³

Looking at the façade of the church in Acâș, one can recognise the typical image created by the juxtaposition of exposed brick surfaces and white limestone elements (cornices, mouldings, two-light window frames with colonettes, finials, and

■ Fig. 3. Secțiune longitudinală (cu roșu sunt marcate propunerile de reconstruire) (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

■ Figure 3. Longitudinal section (the reconstruction proposals are marked in red) (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

Ják, Bratislava (biserica clariselor și a franciscanilor, respectiv domul), Prešov și Pécs și, nu în ultimul rând, la Ansamblul Bastionului Pescarilor din Buda, nu a mai făcut față tuturor solicitărilor și astfel, chiar dacă până la urmă în 1901 au fost alocate fondurile necesare finalizării șantierului, proiectul tehnic și financiar au tot întârziat.

Despre lucrările din toamna anului 1901 aflăm din materialului arhivistic, ce cuprinde numeroase planșe desenate datate, din care putem deduce succesiunea intervențiilor. Astfel, cele mai importante lucrări au fost următoarele: reducerea cotei de călcare și amenajarea terenului, rețeseri și completări de zidării la asizele inferioare ale absidei și colateralelor, realizarea scării de acces la tribună și a bolților parterului tribunei, reparații ale zidurilor turnului sudic și reconstrucția etajului superior, precum și a frontonului vestic, a bolții corului, realizarea unei șarpante noi și a planșeelor navelor, a coifurilor celor două turnuri, montarea tâmplăriilor și a elementelor din piatră, tencuirea pereților interiori, realizarea scărilor de lemn interioare din turnuri, a noii pardoseli, a geamurilor decorative, a pieselor din tablă și a feronierilor, precum și a învelitorii.

Între 17 iulie și începutul lunii august 1901 au fost întocmite desenele privind frontonul vestic, ferestra proiectată aici, șarpanta segmentului vestic al navei, pinacolele coifurilor, garguiile și piesele soclului absidei (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11765, 11776, 11777, 11781, 11801),¹⁰ și cu certitudine provin din aceeași perioadă și desenele în tuș reprezentând elementele de reconstruit ale corului, tiranții de încastrat și secțiunile navelor (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11790, 11791, 11798, K 506), precum și o secțiune longitudinală colorată și un plan (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 505, K 507).

Ultimele lucrări – executate în noiembrie 1901 – au fost cele ale scării tribunei (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11778)¹¹ și feronierile ușilor de acces (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11770, 11767, 11768, 11769). În 26 noiembrie János SCHULEK¹² relatează despre posibilitatea predării bisericii către folosință în decembrie, pentru anul următor rămânând doar lucrări minore de sistematizare verticală (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1901/481).

10 The drawings of the sheet metal decorative pieces probably date from the same period (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11772, 11773, 11775).

11 November 7, 1901.

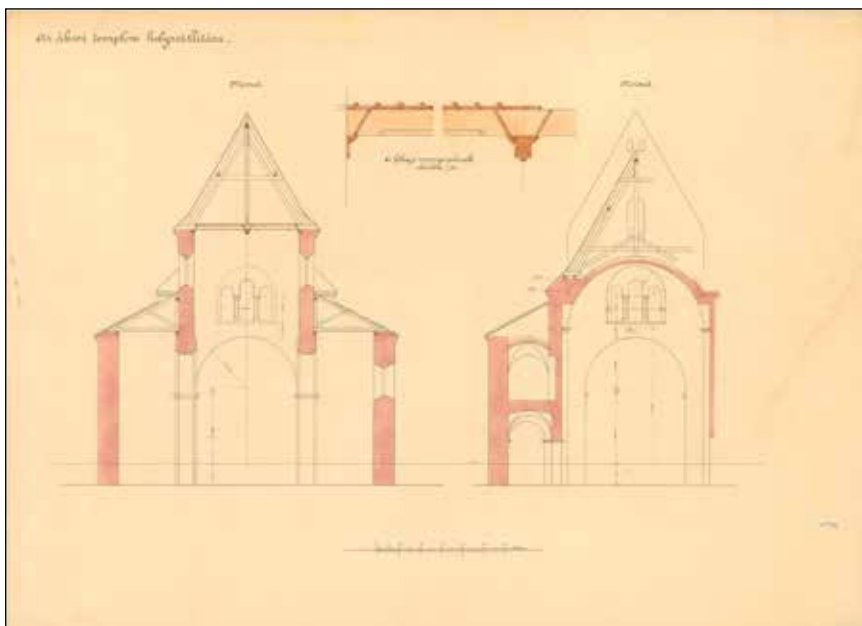
12 The architect's son, of the same profession [ed. note].

13 Regarding the ideological and historical grounding for the restorations of the time, see: MAROSI 1983; SISA 2002.

10 Desenele pieselor decorative din tablă datează probabil din aceeași perioadă (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11772, 11773, 11775).

11 7 noiembrie 1901.

12 Fiul arhitectului, de aceeași meserie [notă ed.].

■ Fig. 4. Secțiuni transversale cu șarpanta nouă (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11791)
■ Figure 4. Cross sections with the new roof structure (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11791)

„Trebuie să protejăm aspectul cărămizii pentru a nu altera imaginea arhaică a clădirii” (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19) – scrie SCHULEK într-una din dispoziții, însă aceasta este mai degrabă poziția arhitectului istorizant, decât cea a restauratorului. Influențele determinante pentru opțiunea privind cărămida aparentă în detrimentul fațadelor tencuite au venit din partea școlii Wiener Bauhütte, care a produs și perpetuat apetitul specific pentru arhitectura cărămizii aparente în cadrul stilului istorizant, respectiv din partea mentorului Friedrich SCHMIDT.¹³

Privind fațada principală a bisericii din Acâș, se poate recunoaște imaginea tipică creată de alăturarea suprafețelor de cărămidă aparentă și a elementelor din calcar alb (cornișe, ancadramente de ferestre bifore cu stâlpișori, pinacle și gargaue) a Bisericii Reformate din Piața Calvin din Szeged, proiectată de SCHULEK între 1880-1883 în stil istorizant. Arcadele oarbe ale frontonului fațadei principale a clădirii din Szeged se înșiră în mod identic cu cele ale porticului din Acâș – cu un gol de fereastră la mijloc –, prefațându-le parcă.

S-au utilizat două tipuri de piatră: un calcar dur, alb, de calitate foarte bună, extrasă din cariera de la Süttő (Ungaria) și transportată la Acâș sub forma pieselor finite (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29, 700/37) pentru stâlpișorii și consolele ferestrelor, precum și la pinacle, respectiv un calcar din Miocenul mediu, de calitate inferioară pentru pinionul porticului și ferestrelor coifului, precum și la cornișele turnului.

În ce privește acoperișul colateralelor, SCHULEK nu a reconstruit sistemul original – deductibil din releveele lui MÖLLER –, ci a conceput o structură cu popi sprijiniți pe talpa așezată pe retragerea zidului și arbaletrieri, care compun împreună o șarpantă aparentă în două ape.

Soluția secțiunii cu retrageri a colțurilor stâlpilor și pilaștrilor de la tribună – pe care reazemă muchiile bolții în cruce – este o invenție a lui SCHULEK, și a devenit posibilă odată cu cămășuirile efectuate de-a lungul întregului perimetru al zidurilor. Cornișele profilate ale stâlpilor și pilaștrilor nu urmăresc însă aceste retrageri. Modelul introducerii unor arce perimetrice sub bolțile parterului tribunei l-a servit arcul medieval al traveei de mijloc, rămas *in situ*, însă și rezolvarea similară a spațiilor de sub tribuna bisericii benedictine din Ják (Ungaria) i-ar fi putut sugera aceeași soluție.

¹³ În privința suportului ideologic și istoric al restaurărilor din epocă vezi: MAROSI 1983; SISA 2002.

spouts) of the Calvinist Church in Calvin Square, Szeged (Hungary), designed by SCHULEK between 1880-1883 in Historicist style. In Szeged, the blind arches on the gable of the building's façade line up identically with those of the portico in Acâș, with a window opening in the middle, seemingly prefacing them.

Two types of stone were used: a hard, white limestone of very good quality, extracted from the Süttő quarry (Hungary) and transported to Acâș as finished pieces (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29, 700/37) for the window colonettes and springers, and the finials, as well as a limestone from the Middle Miocene, of inferior quality, for the top of the portico's gable and the windows of the tower roofs, as well as for the tower cornices.

As for the roof of the side aisles, SCHULEK did not reconstruct the original system – deducible from MÖLLER's surveys –, but designed a structure with posts and angled struts resting on a plate that runs along the lower part of the clerestory wall, which, seen from below, has the appearance of an open saddleback roof structure.

The narrow, angular elements projecting from the corners of the gallery's pillars and pilasters – on which the arrises of the cross-vaults rest – are an invention of SCHULEK, and became possible due to re-facing the entire perimeter of the walls. However, the imposts of the pillars and pilasters do not follow the lines of these projecting elements. The model for inserting transverse arches around the perimeters of the vaults above the gallery's ground floor was provided by the mediaeval arch of the middle bay, which remained *in situ*, but the similar solution of the spaces under the gallery of the Benedictine church in Ják could also have suggested this same solution.

There was a significant contrast between the image of the elevations, as inherited from SCHULEK, and that of the interior space, when the task of resuming the design of major rehabilitation works came to us: due to the lack of a covering finish, the texture of the exterior facing allowed a direct perception of primary information regarding the mediaeval masonry and later interventions, an easy reading of the measure of authenticity, which offered some scientific satisfaction, despite being confident in stating that such nudity of the church's carcass is too unlikely to have existed over the centuries.

Instead, the thick and smooth, white-washed render, which completely covered the interior walls, gave the space a high level of sterility. The stripping of the historical renders in 1896 was most certainly unsupervised and resulted in the loss of some murals (we only managed to identify a small fresco fragment on the western wall, under the gallery). The wall archaeology study showed that some important elements were made of stone – the imposts decorated with mouldings of the pillars at the gallery and the nave, respectively at the springing of the apse vault, the lower

courses of the arches delimiting the side aisles, the frames of the side altar niches, certain masonry edges –, which are worth highlighting despite their precarious state of preservation in some cases, in order to nuance and establish a certain hierarchy of the tectonic elements. This circumstance, as well as the capture on relatively small surfaces of the original mediaeval finishing method – wiping the excess mortar from the masonry over the brick courses, creating a discontinuous plaster, with localised areas, in the form of a thin crust (a process identified at a number of other Romanesque churches) –, led us to re-evaluate the initial proposal to render the walls with a method using the back of the trowel and instead to try to convey this specific texture by applying a thicker whitewash. Thus resulted a finish that on the one hand lets the texture of the walls transpire, on the other hand slightly camouflages the discontinuities caused by the re-weaving and re-facing of 1896-1901 and 2018-2019, the final image being clearly different from that left by SCHULEK and significantly closer to the original.

*

Returning to the main subject, if we try to take stock of the restoration led by SCHULEK, we can conclude that in the shadow of his large construction sites in Bratislava, Prešov, Levoča, Sabinov, Spišský Štvrtok (Slovakia), but especially in Ják and Budapest (Hungary), the interventions designed at Acâș did not promise spectacular solutions. What could be staged to amaze the visitor after the demolition of the two baroque tower roofs, considered “foreign” and “threatening to collapse”, was implemented in the first stage of funding. SCHULEK crossed the limits of authentic-

■ **Foto 1.** Fotografie din 1896 cu coifurile baroce ale turnurilor (MÉM MDK, Fotótár, neg. inv. 128.257)

■ **Photo 1.** Photograph from 1896 with the towers' baroque roofs (MÉM MDK, Fotótár, neg. inv. 128.257)

*

Între imaginea moștenită de la SCHULEK a fațadelor și cea a spațiului interior exista un contrast semnificativ în momentul în care ne-a parvenit sarcina reluării proiectării unor lucrări majore de reabilitare: datorită lipsei unui finisaj acoperitor, textura paramentului exterior permitea o percepție directă asupra unor informații primare cu privire la zidăriile medievale și la intervențiile ulterioare, o citire facilă a măsurii autenticității, ceea ce oferea o oarecare satisfacție de ordin științific, în ciuda faptului că putem afirma că o atare nuditate a carcasei lăcașului de cult este prea puțin probabil să fi existat în decursul secolelor.

În schimb, tencuiala groasă și lisă, văruiată, ce acoperea integral pereții interiori, conferea spațiului o mare doză de sterilitate. Decaparea tencuielilor istorice în 1896 a fost cu siguranță nesupravegheată și s-a soldat și cu pierderea unor picturi murale (am reușit să identificăm doar un fragment mic de frescă pe peretele vestic, sub tribună). Din cercetările de parament a reieșit că există elemente importante realizate din piatră – cornișele profilate ale stâlpilor tribunei și navei, respectiv de la nașterea bolții absidei, asizele inferioare ale arcadelor dintre colaterale, ancadramentele nișelor de altare laterale, anumite muchii de zidării –, care, în ciuda stării de conservare pe-alocuri precare, merită puse în valoare pentru a nuanța și ierarhiza puțin elementele tectonice. Această circumstanță, precum și surprinderea pe suprafețe relativ restrânse a modului de finisare originală medieval-timpurie – ștergerea peste asizele de cărămidă a mortarului de zidărie în exces, creându-se o tencuială discontinuă, cu prezențe insulare, de forma unei cruste subțiri (procedeu identificat la o serie de alte biserici romanice) –, ne-a determinat să reevaluăm propunerea inițială de a tencui zidurile cu tehnica dosului mistriei și să încercăm redarea acestei texturi specifice prin aplicarea unei văruieli mai groase. Prin urmare, a rezultat un finisaj care pe de o parte lasă să transpare textura paramentului, pe de altă parte camuflează ușor discontinuitățile datorate rețeserilor și cămășuirilor din 1896-1901 și a celor din 2018-2019, imaginea finală fiind net diferită de cea lăsată de SCHULEK și sensibil mai apropiată de cea originară.

*

Revenind la subiectul principal, dacă încercăm să realizăm un bilanț al restaurării conduse de SCHULEK, putem concluziona că, în umbra șantierelelor de anvegură de la Bratislava, Prešov, Levoča, Sabinov, Spišský Štvrtok (Slovakia), dar în special de la Ják și Budapesta (Ungaria), intervențiile proiectate la Acâș nu promiteau rezolvări spectaculoase. Ceea ce s-a putut pune în scenă pentru a uimi vizitatorul după demolarea celor două coifuri baroce considerate „străine”, „ce amenințau cu prăbușirea”, s-a făurit în prima etapă a finanțării. SCHULEK a depășit cu ușoară nonșalanță limitele autenticității sub pretextul unor considerente de ordin practic și a apetitului nedeclarat pentru reprezentativitate, adăugând fațadei principale cele mai atractive elemente istorizante: cele două coifuri piramidale și porticul.

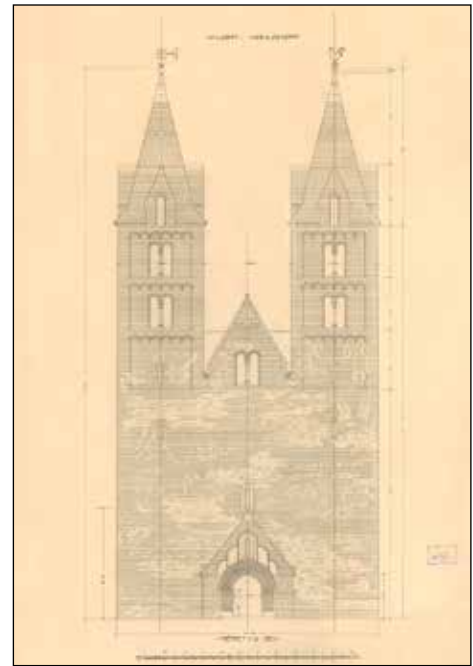
Acestea fiind duse la bun sfârșit, arhitectul a mai dispus înlăturarea tencuielilor fațadelor și a interiorului, rețeserea și completarea zidăriilor, a mascat prin cămășuiri portalul sacristiei medievale, a inventat o fereastră triforă deasupra arcului triumfal, a cosmetizat puțin cu mijloace proprii frontonul vestic și, intuind probabil corect, a reconstruit bolțile în cruce ale tribunei.

În concepția lui asupra actului restaurării – tributară atât cerințelor practice, cât și credinței în acuratețea stilistică – se amestecă ideologia puristă cu demersurile de conservare reală, asemenea majorității contemporanilor lui și, deși ca un reprezentant de marcă al școlii lui Friedrich SCHMIDT, a atacat problemele relativ simple ale bisericii din Acâș prin prisma purității stilistice, totuși caracteristicile arhitecturale ale clădirii de o monumentalitate laconică nu i-au oferit un teren suficient de fertil pentru a-și etala creativitatea.

Intervențiile lui majore au caracter aditiv, iar acolo unde s-a manifestat prin gesturi de unificare stilistică închipuită sau dorită cu prețul unor demo-

■ Foto 2. Interiorul bisericii după restaurare @ Tamás EMÖDI
■ Photo 2. The interior of the church after the restoration @ Tamás EMÖDI

■ Fig. 5. Propunere de reconfigurare a turnurilor fațadei vestice (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11762)
■ Figure 5. Proposal for the reconfiguration of the façade's towers (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11762)

lări – la frontonul vestic sau la zidul de deasupra arcului triumfal, străpuns cu o fereastră –, prejudiciul creat prin atacarea substanței structurii originare este cu mult mai nesemnificativ și mai puțin problematic din punct de vedere al judecării științei istoriei artei, decât la celelalte monumente ajunse pe mâna lui în aceeași perioadă.

Bibliografie/Bibliography:

- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centru de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice/Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center], • *Irattár (Tudományos irattár)* [Arhiva Științifică/Document Archives]; • MOB-iratok [Actele Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice/Documents of the National Committee for Historic Monuments], • Schulek-hagyaték [Lăsământul Schulek/Schulek's bequest]; • *Tervtár* [Arhiva Tehnică/Print&Drawing Archives]; • *Fotótár* [Fototeca/Photographic Archives].
- FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla. 2017. *Az építészet mesterei. Schulek Frigyes*. Budapest: Holnap Kiadó.
- JÓKAI, Mór, főszerk. 1901. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből XX. Magyarország VII. Délkeleti Magyarország, Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Budapest: A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása.
- KOLLÁR, Tibor, red. 2011. *Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare*. Nyíregyháza: Autogovernarea Județului Szabolcs-Szatmár-Bereg.
- MAROSI, Ernő. 1983. Der Triumph des Historismus im ungarischen Denkmalwesen. In *Die Ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846-1930*, ed. Ernő MAROSI, 32-37. Budapest: Institut für Kunstgeschichte der Ungarischer Akademie der Wissenschaften.
- SISA, József. 2002. Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School. *Journal of Society of Architectural Historians* 61: 170-187.

ity with a casual nonchalance, under the pretext of practical considerations and his undeclared appetite for representativeness, adding to the main elevation the most attractive historicising elements: the two helm roofs and the portico.

These being completed, the architect also ordered the removal of the exterior and interior plaster, the re-weaving and completion of the masonry, he masked the portal of the medieval sacristy, he invented a three-light window above the triumphal arch, he beautified the western gable with his own means, and, probably guessing correctly, he rebuilt the cross-vaults of the gallery.

In his view of the act of restoration – based on both practical requirements and a belief in stylistic accuracy – purist ideology mingled with real conservation efforts, similarly to most of his contemporaries, and although as an important representative of Friedrich SCHMIDT's school he addressed the relatively simple issues of the church in Acăș through the lens of stylistic purity, the architectural features of the building of a laconic monumentality did not offer him a sufficiently fertile ground to display his creativity.

His major interventions have an additive nature, and where he manifested himself through gestures of stylistic unification, imagined or desired at the cost of demolition – at the western gable or at the wall above the triumphal arch, pierced with a window –, the damage created by attacking the substance of the original structure is much more insignificant and less problematic in terms of the judgment of the science of art history, than in the case of the other historic buildings that came into his hands in the same period.